

(5) Gryptse uit het vier

Koelman, het kind en de dood

***

JOHN EXALTO

Het calvinisme is een vorm van levenskunst. De religieuze vernieuwingsbeweging plaatste de zestiende-eeuwse mens in een nieuwe betrekking tot de wereld en bewerkstelligde een toewending naar het aardse bestaan. Calvinisme is een nieuwe 'beaming van het alledaagse', een *affirmation of ordinary life*, naar de Canadese filosoof Charles Taylor. Dit is, naar ik hoop, een goede samenvatting van de bijdrage die Govert Buijs in 2004 schreef in een bundel ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het *Nederlands Dagblad*. Buijs, die als filosoof werkzaam is aan de Vrije Universiteit, gaf zijn bijdrage over 'calvinistische levenskunst' de titel 'Hoera voor het leven!' Door het uitroepteken klinkt de titel hier nog stelliger dan op de memoires van de man die er het copyright op bezat, de linkse, barthiaanse dominee J.J. Buskes.¹

Als Buijs over Buskes of Barth had geschreven, zou ik hem hier niet hebben genoemd. Maar hij spreekt nadrukkelijk ook over de zestiende eeuw. Daarmee levert hij ons een interessante introductie voor deze bijdrage: is het calvinisme met zijn 'beaming van het alledaagse' inderdaad een vorm van levenskunst? En hoe dacht zij over het toekomstige leven en welke plaats vervulden de dood en het sterven daarin? In deze bijdra-

¹ Govert Buijs, 'Hoera voor het leven! Calvinistische levenskunst', in: Koert van Bekkum (red.), *Toekomst voor de gereformeerde traditie* (Barneveld 2004), p. 19-41.

ge over de omgang met de dood en het sterven in de gereformeerde traditie slaan we allereerst het gereformeerd kerkboek op en besteden vervolgens aandacht aan de zogenaamde *ars moriendi*-literatuur – een genre dat ook in het gereformeerde protestantisme beoefenaars heeft gevonden.

Een van die beoefenaars, de oudvader Jacobus Koelman (1631-1695), zal onze belangrijkste leidsman zijn. Koelman was een opvallende gereformeerde predikant: hij wierp zich op als een ijveraar voor de zuivere leer en was een krachtig promotor van een puriteinse levensstijl. In 1675 werd hij door de overheid afgezet nadat hij met haar in conflict was geraakt over haar invloed in de kerk. Hij leidde vervolgens een zwervend bestaan en ging voor in diverse huiselijke gezelschappen. Koelman was een vruchtbaar auteur van vroomheidsliteratuur en een prominent vertaler van Engelse puritanistica. Hoewel hij kinderloos is gebleven, schreef Koelman ook een pedagogische handleiding, *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden* (1679); hierin gaf hij adviezen over hoe ouders hun kinderen met de dood in aanraking dienden te brengen. Koelmans pedagogische handleiding is tot op de dag van vandaag in de gereformeerde gezindte in omloop. We kunnen natuurlijk moeilijk bepalen of er altijd naar zijn adviezen is gehandeld, maar zijn stem had in ieder geval gezag onder de orthodox-gereformeerden.

HET LEVEN EEN GESTADIGE DOOD

Voordat we Koelman aan het woord laten, slaan we eerst het gereformeerd kerkboek op.² Vinden we daarin iets terug van calvinistische levenskunst? Die levenskunst kunnen we omschrijven als ‘de gave, van zijn leven (in voor- en tegenspoed)

---

2 Ik maak gebruik van de meest tekstgetrouwe editie, uitgegeven door de Gereformeerde Bijbelstichting.

iets goeds te maken'.³ Het valt dan op dat in de catechismus, de geloofsbelijdenis en de liturgische formulieren geen sprake is van een *affirmation of ordinary life*. De openingszin van de *Dordtse Leerregels* spreekt over het aardse leven als een 'ellendige pelgrimage' en het doopformulier noemt dit leven 'toch niet anders dan een gestadige dood'. De ziekentroost belijdt dat we niet anders 'dan door veel lijden' tot de hemelse heerlijkheid geraken. We zijn, voegt ze er aan toe, immers gasten en vreemdelingen die hier maar een korte tijd zijn. Deze specifieke voorstelling van het aardse leven is natuurlijk beïnvloed door de tijd waarin deze documenten op schrift zijn gesteld; lijden, vervolging en martelaarschap waren in de zestiende eeuw realiteit. Daarom belijdt de catechismus in zondag 19 ook dat de kerk 'in alle droefenis en vervolging' de wederkomst van Christus verwacht.

Toch is die zestiende-eeuwse context in later tijd niet als tijdgebonden geïnterpreteerd. De eeuwenoude formuleringen zijn tot op heden immers ongewijzigd in het gereformeerd kerkboek te vinden. Ze zijn ook geen uiting van een defaitistische levenshouding, maar uitdrukking van het verlangen naar de hemelse heerlijkheid. Ik verwacht, zegt de catechismus, in alle droefenis en vervolging 'met opgerichten hoofde' de wederkomst van Christus – ze ziet er dus naar uit. 'En dewijl wij gasten en vreemdelingen zijn op de aarde', schrijft de ziekentroost, 'wie zou niet te huis in zijn vaderland begeren te wezen?' Het doopformulier schroomt zelfs niet om over *vrolijk* kruisdragen te spreken.

In deze ellendige pelgrimage moeten we dus ons oog gericht houden op de hemelse heerlijkheid. Maar daar voegt de catechismus wel aan toe dat wij medeschuldig zijn aan de ellendigheid van de pelgrimage. Het is *ónze* zonde, die straf eist – eeuwige straf – aan ziel en lichaam (zondag 4). Nodig

---

3 Zie *Woorden Nederlandse taal*, www.woorden.org, dat een trefzekerder definitie geeft dan Van Dale.

is daarom het afsterven van de oude mens en de opstanding van de nieuwe mens, ofwel de bekering, die begint met het berouw over de zonde (zondag 33). We zijn dus medeschuldig, en moeten hier sterven in overdrachtelijke zin om straks eeuwig leven te verwerven. Het gebed uit het doopformulier heeft de calvinistische attitude nog het meest kernachtig samengevat. Daarin wordt God gevraagd of Hij het kind dat ten doop gehouden wordt in genade wil aanzien en door zijn Geest in Christus wil inlijven,

opdat het met Hem begraven worde, en met Hem moge opstaan in een nieuw leven; opdat het zijn kruis, Hem dagelijks navolgende, vrolijk dragen moge, Hem aanhangende met waarachtig geloof, vaste hoop en vurige liefde; opdat het dit leven, (hetwelk toch niet anders is dan een gestadige dood) om Uwentwil getroost verlate, en ten laatsten dage voor den rechterstoel van Christus, Uw Zoon, zonder verschrikken moge verschijnen.

Dit citaat is, dunkt me, geen uitdrukking van ‘de gave, van zijn leven (in voor- en tegenspoed) iets goeds te maken’, en al helemaal geen uitdrukking van Van Dales omschrijving van levenskunst, ‘het zo voordelig mogelijk partij trekken van de mogelijkheden die het leven biedt’. Maakbaarheid noch zelfzucht hoort tot de calvinistische levenskunst, een begrip-paar dat daarmee innerlijk tegenstrijdig is. De moderne begripsinhoud van ‘levenskunst’ treffen we ook niet aan in het vertaalde werk van de Engelse puritein Christopher Sutton († 1629), *Disce vivere, dat is: leert leven* (1675) noch in het zesdelige *Wel-leven* (1746-1753) van de Arnhemse gereformeerde predikant Wilhelmus van Eenhoorn (1691-1759). In beide werken wordt de praktijk der godzaligheid aangeprezen als een weg van versterving aan het vlees en aan de wereld, en typerend genoeg hebben beide auteurs een pendant geschreven: de *Disce mori, ofte leert sterven* (1681) en het vierdelige *Wel-sterven* (1740-1745).

Wie het gereformeerd kerkboek heeft opengeslagen ontdekt geen beaming van het aardse, maar een sterke gerichtheid op het hiernamaals. De dood als zodanig speelt nauwelijks een rol; het eeuwige lot is veel belangrijker, en dat vooruitzicht dient het handelen hier beneden te reguleren. Volgens Gods Woord, zegt de ziekentroost (die voluit ‘een onderwijzing in het geloof en de weg der zaligheid om gewillig te sterven’ heet), behoren we een volkomen begeerte te hebben om ontslagen te zijn van dit sterfelijk lichaam – dat is de weg waardoor we tot de heerlijke erfenis van al Gods kinderen komen, die ook voor ons in de hemelen bereid is.

WELSTERVENSKUNST

De ziekentroost behoort tot de zogeheten *ars moriendi*- of *euthanasia*-literatuur, wat gewoonlijk vertaald wordt als de ‘welstervenskunst’. Dit literatuurgenre, waarin uit de aard der zaak de voorbereiding op de dood centraal stond, was een oude traditie die in de late middeleeuwen tot grote bloei kwam. In de middeleeuwse welstervenskunst werd veel aandacht besteed aan het sterfbed. De definitieve en ultieme strijd tussen de goede en de kwade machten om de ziel van de stervende zou namelijk aan de stervenssponde plaatsvinden. Totdat de laatste adem werd uitgeblazen, bestond het risico dat de duivel de ziel in zijn macht zou krijgen en mee zou slepen naar de hel. De angst voor dit doemscenario beheerste de middeleeuwse welstervenskunst. Die angst komt bijvoorbeeld ook tot uiting in de macabere verbeeldingen van de dood, zoals de zogenaamde dodendans (*danse macabre*), een reidans van geraamten en lichamen in staat van ontbinding.⁴

4 Zie Peter Dinzelbacher, *Die letzten Dinge. Himmel, Hölle, Fegefeuer im Mittelalter* (Freiburg 1999); L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de 14e en 15e eeuw* (Hilversum 1987).

Het humanisme heeft in de zestiende eeuw kritiek geuit op de inhoud van de traditionele *ars moriendi*: het ontwikkelde een nieuwe houding tegenover de dood waarin het accent niet langer op het stervensuur lag, maar op het leven dat eraan vooraf ging; het hele leven diende een voorbereiding op de dood te zijn. Die humanistische innovatie is wel getypeerd als een overgang van *ars moriendi* naar *ars vitae*. De reformatie sloot zich bij de humanistische kritiek aan en versterkte die kritiek door het accent dat zij zelf inbracht: de geloofs zekerheid. Aan het middeleeuwse sterfbed werd een vertwijfelde strijd vol angst en pijn uitgevochten, die ten verderve kon voeren of in elk geval in het vagevuur kon eindigen. De stervende protestant daarentegen kon al bij leven zeker zijn van zijn heil en daarom getroost sterven. De middeleeuwer moest er het beste maar van hopen; de protestant kon rotsvaste zekerheid verwerven.⁵

We vinden deze accenten heel duidelijk terug in het *Sterbebuch* – zoals dit type lectuur in het Duits werd genoemd – geschreven door de gereformeerde theoloog Zacharias Ursinus (1534-1584) in 1563, in de tijd dat de pest in zijn woonplaats Heidelberg woedde. Kort tevoren had hij de laatste hand gelegd aan de tekst van een ander geschrift: de hierboven reeds geciteerde *Heidelbergse Catechismus*. In zijn welstervenskunst legt Ursinus er de nadruk op dat het lot tijdens het leven beslist wordt en dat het daarom van het grootste belang is zich bijtijds op het einde voor te bereiden. Het doodsuur is daar ook niet bijzonder geëigend voor, want de duivel beseft dat het dan zijn laatste kans is om zijn klauwen uit te steken. Hij weet als geen ander hoe angstig en zwak de mens in doodsnood is. Wie zich door Christus gerechtvaardigt

5 Austra Reinis, *Reforming the art of dying. The ars moriendi in the German reformation, 1519-1528* (Aldershot 2007); Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt, 1550-1880* (Rotterdam 2006), p. 156-161. Zie ook Bruce Gordon en Peter Marshall (red.), *The place of the dead. Death and remembrance in late medieval and early modern Europe* (Cambridge 2000).

digd weet, hoeft niet bang te zijn voor de dood: de scheiding van ziel en lichaam is slechts 'een lichamelijk en kortstondig lijden' en de gevolgen van de zonde – de toorn van God en de eeuwige pijn van ziel en lichaam – zijn door Christus overwonnen.⁶

Intussen blijkt uit de verschijning van de *Sterbebücher* dat het protestantisme een eigen troostliteratuur voor zieken en stervenden heeft ontwikkeld. Hoewel de protestant zich tijdens zijn gezonde dagen op zijn sterven diende voor te bereiden, bleef de stervende behoefte houden aan 'troostelijke uitspraken der Heilige Schrift, om in doodsnood te bidden', zoals de boven reeds genoemde ziekentroost die verschaftte. De auteur van dit troostboek was de gereformeerde predikant Cornelis van Hille (1540-1600), die als aanhanger van het protestantisme in 1568 samen met ongeveer 400 andere inwoners van de stad Ieper voor de Raad van Beroerten werd gedaagd en uitweek naar Engeland. Hij eindigde zijn loopbaan als predikant van Rotterdam. De ziekentroost laat geen twijfel bestaan over de diepste oorzaak van ziekte en dood: dat is de verdorvenheid van de mens zelf, die hij in het paradijs over zichzelf heeft afgeroepen. 'Wie zou', verzucht dominee Van Hille, 'niet hartelijk naar den dood verlangen, als wij zien in wat staat en verderf wij door Adam gekomen zijn.' De ziekentroost, die nooit formeel kerkelijk gezag heeft gekregen maar zich dat in de praktijk verworven heeft door de opname in de kerkboeken, baseert dat doodsverlangen op het geloof in Christus dat rechtvaardigt van alle zonde en ellende.

---

6 Het *Sterbebuch* van Ursinus, getiteld *Erinnerung, wessen sich ein Christ bey der absterbung und begräbnis seiner mitbrüder trösten, und wie er sich selbst seliglich zu sterben bereiten sol*, verscheen in Nederlandse vertaling bezorgd en ingeleid door G. den Hartogh: Zacharias Ursinus, *Stervenskunst* (Kampen 2003).

HET LAATSTE WOORD

De protestantse theologen mochten dan in theorie het zwaar-tepunt van de stervensvoorbereiding in het geleefde leven en niet langer aan de stervenssponde leggen, in de praktijk zijn ze daar niet in geslaagd. Het laatste woord had en hield een zeer bijzondere status, waaraan vaak profetische betekenis werd toegekend. Het laatste woord werd beschouwd als de dramatische climax van het leven; dit woord heeft een grotere betekenis dan alle ervoor gesproken woorden, aangezien het stervensuur als het ultieme waarheidsmoment werd gezien. In het christendom was de goede dood en derhalve het laatste woord van doorslaggevend belang; sterven als een vroom en oprecht christen was heel belangrijk. Het laatste woord was niet alleen een samenvatting van het voorliggende leven; de stervende en zijn woord werden geacht reeds te participeren in het hiernamaals.⁷ Dit bleef niet zonder gevolgen voor de gereformeerde *ars moriendi*-literatuur. In de Nederlanden verschenen vanaf ongeveer 1650 diverse thanatografieën ofwel stervensbeschrijvingen in druk, inclusief de *emortualia* (doodspreuken of laatste woorden). Zo bezorgde de Utrechtse theoloog Johannes Hoornbeeck (1617-1666) in 1651 de uitgave van *Euthanasia ofte wèl-sterven: waer in veele voorbeelden der stervenden en hun laatste doodtspreuken verhaald worden*.

De gereformeerde predikant Jacobus Koelman volgde twee decennia later het voorbeeld van zijn leermeester. Achter zijn vertaling van *Des christens groot interest* (1669) van de Schotse puritein William Guthrie (1620-1665) voegde Koelman drie aanhangsels met spirituele (auto)biografieën van vromen; het eerste werd in de eerste druk opgenomen, de andere aanhangsels volgden in de edities van 1672 en 1680. De aanhangsels bevatten 'de blyken van godzaligheid, vertoont en opengeleid in het exemplaar leven en sterven van eenige vromen'. Zij

---

7 Karl S. Guthke, *Last words. Variations on a theme in cultural history* (Princeton 1992).

dienden ter illustratie van Guthries werk, dat handelt over de verwerving van de zekerheid van het geloof.

Niet toevallig maakte sindsdien ook de lijkpreek een bloeiperiode door. Het reformatorische principe dat er op het sterfbed geen beslissingen vielen omdat ze al voordien, tijdens het leven, gevallen waren, bleek in de praktijk niet te 'werken'.⁸ Er is wel gezegd dat de productie van sterfbedbeschrijvingen in de zeventiende en achttiende eeuw 'een ware cultus' is geweest.⁹ De vraag is of dat wel een juiste taxatie is en welke betekenis daar dan aan moet worden gehecht. Evengoed zouden deze thanatografieën beschouwd kunnen worden als de eigentijdse opvolgers van de zestiende-eeuwse martelaarsboeken, die illustreerden hoe in de veranderde context waarin de gereformeerde kerk zich als instituut had gevestigd de mens zich in leven en vooral in sterven diende te gedragen als voorbeeldig christen. Koelman adviseerde in zijn pedagogische handleiding *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden* (1679) zowel martelaarsboeken als moderne thanatografieën aan kinderen te laten lezen en daarover met hen te spreken, 'dewijl Godt zo byzonderlijk bystaat/ die op hem steunen/ en voor zijn waarheit willen spreken/ strijden/ en lijden'.¹⁰

Intussen bleven er nieuwe publicaties over de *ars moriendi* het licht zien. Afgaande op de *Overdenkingen des doods* (1722) van de Rotterdamse predikant Daniel le Roy (1661-1722) is de boodschap sinds Ursinus dezelfde gebleven – het enige dat aan het werk van Le Roy opvalt, is de vrij grote mate van plasticiteit in zijn beschrijving van het ontbindingsproces van het lichaam. Mogelijk greep hij daarmee terug op middeleeuwse

8 Zie: John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005), p. 52-58, 82-88.

9 C. Blokland, *Willem Sluiter (1627-1673)* (Assen 1965), p. 253.

10 Jacobus Koelman, *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden, nevens drierleie catechismus, als mede twintig exempelen, van godtzalige en vroegstervende jonge kinderen* (Utrecht 1749, 4e druk), p. 25, 149. Bij geen vermelding van auteur betreft het verder steeds werken van Koelman.

voorlopers. Wellicht wilde hij zijn lezers confronteren met het schokkende feit dat de dood eigenlijk is. Hij beschreef hoe de mens door de dood

zelfs uit zyn eigen *Huis*, en lugtige *Wooninge* [wordt] *uitgeschopt*/ in een *Naar*, *Naauw*, en *donker Graf*, niet toelatende/ dat hy meer met zig zal mede nemen dan een *houten Dood-Kiste*, tot zyn *Bedstede*, een dun *Slaap-laaken*, tot zyn *Deksel*, en een veragte *Stroowis*, tot zyn *Hooft-peuluwe*. Daar hy tot zyn *Geselschap*, een deel stinkende *Lykken*, en een gehuil van verterende *Wormen*, (om zyn *Lichaam* te verteren) in plaats van *Levendige Menschen* ontmoet.¹¹

In zijn *Overdenkingen* wees Le Roy er op dat de dood niet was voorbehouden aan ouden van dagen maar dat ‘de koning der verschrikking’ met leeftijd geen rekening hield. Ouden moeten, maar jongen kunnen sterven, aldus Le Roy, die ook een variant op dit gezegde citeerde: ‘t Gaat al veeltyts na dat bekende Spreek-woord onder de Jooden/ dat *de Oude Ezels, de Huit der jonge ter markt brengen*’.¹² Dat was zeker in de dagen van Le Roy geen retoriek.

Wanneer we ons in het vervolg van deze bijdrage bezighouden met het kind en de dood, dienen we te beseffen dat die verhouding in de vroegmoderne tijd heel anders lag en ook anders beleefd werd dan in onze eigen tijd. Ziekte en dood horen naar de huidige beleving vooral bij de ouderdom, maar in de vroegmoderne tijd hoorden ze in de eerste plaats bij jonge kinderen. De mortaliteitsgraad was hoog; ouders leefden met het bewustzijn van de alomtegenwoordige dood. Er waren bijna geen gezinnen waarvan niet een of meer kinderen jong waren gestorven, het was dus zaak je kinderen op de dood

¹¹ Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods, in haare algemeenheid, oorzaak, en gevolgen, als een laatste testament, de gemeenten nagelaten* (Rotterdam 1722), p. 151.

¹² Le Roy, *Overdenkingen des doods*, p. 27.

voor te bereiden.¹³ Spreek met uw kinderen ‘hoe ras het leven heen gaat/ hoe weinige oud worden/ hoe veele in haar jonkheit sterven’, zo adviseerde Koelman.¹⁴

GOTTSALICH INDEN HERE GERUSTET

Dominee Johan Picardt (1600-1670) uit het Drentse Coevorden had die les geleerd. In zijn privépapieren beschreef hij het overlijden van zijn veertienjarige dochtertje Maria in de nacht van dinsdag 17 december 1644. De oorzaak van haar dood was onduidelijk; een week voor haar overlijden kreeg ze diarree en moest ze braken, verschijnselen die tot haar sterven voortduurden. Maria was volgens haar vader een vroom en tegelijk vrolijk kind: ‘Sie is in haer levendt gewest een sedich, vroom en mede-lijdich kindt, maer extreem kortzwilich [onderhoudend; grappig, JE] en voll soete kluchten. Sie hadde seer goede kennisse van die fondamenten der christliker religie.’ Op haar sterfbed vroeg ze haar familieleden om vergeving voor al haar misdaden en dankte haar vader; ze kuste zijn hand die haar soms gekastijd had. Ze vertelde in een droom negen grijze duifjes te hebben gezien: ‘Hijr van verheugdse haer, seggende, datt sijn heijlige engeltjes die komen mijne seeltjen halen.’ Ze was bereid om te sterven en ze is ook daadwerkelijk ‘gottsulich soetjes en safftjes inden Here gerustet’.¹⁵

Picardt heeft nog twee andere kinderen aan de dood af moeten staan. Het lijkt zijn geloof in de opstanding eerder versterkt dan verzwakt te hebben. Teken van droefheid heeft hij niet aan het papier toevertrouwd. Opmerkelijk is de levens-

13 Zie A.Th. van Deursen, ‘Kinderen in de zeventiende eeuw’, in: idem, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 2010), p. 38-49; vgl. idem, ‘De oude dag in een Hollands dorp’, in: idem, *In gemeenschap met de tijd* (Amsterdam 1997), p. 25-36.

14 *De pligten der ouders*, p. 123.

15 G. Groenhuis, ‘De dood in Drenthe. Over lijkpredikaties, reewegen en een sterfgeval in 1644’, in: *De Baander* 2 (1980), p. 34-37: p. 36-37.

echtheid waarmee hij Maria portretteerde: ze was een gelovig meisje, dat echter ook kastijding nodig had gehad en bovendien een kind was dat van grapjes hield ('extreem kortzwich en voll soete kluchten'). De thanatografie van Maria Picardt was dan ook alleen bedoeld voor de eigen directe familiekring. Met de kinderthanatografieën die Koelman bezorgde lag dat anders. Ze waren weliswaar op de lotgevallen van reële kinderen gebaseerd, maar bestemd voor een breed publiek om hen een model voor te houden. Daarom waren die kinderen ook veel ernstiger dan het meisje uit Coevorden.

Koelman bezorgde de uitgave van *Twintig zonderlinge exempelen, van vroeg-bekeerde, en jong-stervende kinderen, die heerlijke blijken van genade en godzaligheid vertoonden in haar leven, en doot* (1679). Hij nam de verzameling als bijlage op achter zijn in hetzelfde jaar verschenen en hierboven al genoemde pedagogische traktaat *De pligten der ouders*. De *Twintig zonderlinge exempelen* bevatten een integrale vertaling van *A token for children: being an exact account of the conversion, holy and exemplary lives, and joyful deaths, of several young children* (1671-1672) van de Engelse puritein James Janeway (1636-1674). Hij vulde dat aan met enig ander materiaal. Janeway's *Token* werd in diverse talen verbreid, vormde het voorbeeld voor veel nieuwe soortgelijke collecties en wordt tot op de dag van vandaag gelezen. Koelmans verzameling werd heruitgegeven door de Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729) onder de titel *Des Heeren lof, verkondigt uit den mond der kinderen, ofte vyfentwintig zonderlinge voorbeelden van vroeg bekeerde, en jong stervende kinderen, die heerlyke blyken van genade en godzaligheid vertoonden, in haar leven en dood* (1723). De spirituele kinderbiografieën van Janeway, Koelman en Eversdijk zijn in feite grotendeels thanatografieën. Ze werden door de bezorgers aangeprezen als kinderlectuur en hebben ook lang als zodanig gefunctioneerd. Daarmee vervulden ze een pioniersrol, want kinderboeken waren er nog nauwelijks.

Een van Koelmans modelkinderen was Susanna Bickes uit Leiden, die in 1664 op veertienjarige leeftijd aan de pest be-

zweek. Dat Koelman deze verhalen als exempelen bedoelde, blijkt uit de inzet van het verhaal over Susanna. Daarin wordt namelijk geconstateerd dat haar voorbeeldig gedrag in leven en vooral sterven het product was van een godzalige opvoeding:

Het behaagde den Heere/ de heilige opvoeding/ 't goede
exempel van haar Ouders/ en het catechiseeren/ zo te zegenen
ten goede van haar ziel/ datse ras een waare smaak had/ van
't geen haar geleert was/ en zy maakte en wonderlyk gebruik
daar van in tyd van nood/ gelyk gy hooren zult.

Zo blijkt voor de voorbereiding op de dood opvoeding dus van groot belang te zijn. Susanna had die opvoeding geïnternaliseerd: ze beleed haar eigen zondige aard en verdorven natuur en klaagde daarover; tegelijkertijd was haar hoop op een zalige toekomst onwankelbaar, ze maakte zich op haar ziekbed vooral druk over 'een geruste en vreedzame uitgang' – kennelijk kon de angst nog toeslaan – en vroeg haar ouders daar om te bidden. Susanna was religieus vroegrijp: ze was de wereld en de ijdelheid afgestorven, beschikte over grote kennis van de Bijbel en de catechismus en was zelfs bij machte haar ouders te troosten. Hoe langer iemand leeft, hield ze haar ouders voor, hoe meer hij zondigt, en het uitnemendste van een lang leven is moeite en verdriet. Ze wilde daarmee dus zeggen dat haar dood niet betreurd behoefde te worden. Ze stierf nadat ze haar geest in Gods handen had bevolen, na 'een stille zachte uitgang/ en het eind van haar geloof de zaligheid van haar ziel'.¹⁶

Koelman nam twintig van dergelijke exempelen als bijlage op achter zijn pedagogisch adviesboek *De pligten der ouders*,

16 *Twintig zonderlinge exempelen, van vroeg bekeerde, en jong-stervende kinderen, die heerlyke blijken van genade en godzaligheid vertoonden in haar leven, en dood*, p. 438-458, met afzonderlijke titelpagina maar doorlopende paginering opgenomen in *De pligten der ouders*. Vgl. voorts Leendert Groenendijk, Fred van Lieburg en John Exalto, "“Away with all my pleasant things in the world...” Model death-bed accounts of two young victims of the plague of 1664 in the Dutch town of Leyden", in: *Paedagogica Historica* 46 (2010), p. 271-288.

in kinderen voor Godt op te voeden. Met die thanatografieën illustreerde hij waartoe een godzalige opvoeding, zoals in het adviesboek uitgewerkt, zou kunnen leiden: tot een sterfbed zoals dat van Susanna Bickes die haar ouders troostte en die het beter vond om vroeg te sterven zodat ze niet meer zoveel hoefde te zondigen. Koelman voegde ook drie door hemzelf vervaardigde catechismi achter zijn boek, bedoeld om de kinderen kennis bij te brengen van de geloofsleer, de Bijbelse geschiedenis en de godzaligheid. In die catechismi en in het adviesboek zelf speelde de dood evenzeer een dominante rol. Koelman vond het van grote betekenis dat ouders hun kinderen de waarheid vertelden over de vier uitersten: Dood, Oordeel, Hel en Hemel.

MET DE GROOTSTE ERNST

In de catechismus over de geloofsleer liet Koelman 'de kleinste kinderen' niet in het ongewisse. Hij liet hen de volgende vragen leren:

Vra. Als men sterft/ waar blyft dan het ligchaam?

Antw. In het graf.

Vra. Als men sterft/ waar gaat dan de ziel?

Antw. In de Hel/ of in den Hemel.

Vra. Wiens ziel gaat in de Hel?

Antw. Aller Godloozen en aller stoute Kinderen.

Vra. Wiens ziel gaat in den Hemel?

Antw. Aller Godzaligen/ en aller goede Kinderen.¹⁷

Daarmee brengt Koelman de eeuwigheid heel dichtbij en maakt hij haar heel concreet: stoute kinderen gaan naar de

---

¹⁷ *Driederley catechismus, bevattende de gronden van 't christelyke geloof, de historien der H. Schriftuur, en de practyke der godzaligheid*, p. 172, met afzonderlijke titelpagina maar doorlopende paginering opgenomen in *De pligten der ouders*.

hel, goede kinderen gaan naar de hemel. In dezelfde catechismus spreekt Koelman in een hoger moeilijkheidsniveau – voor grotere kinderen dus – wat uitvoeriger over hel en hemel. Hij wijdt dan vooral zijn aandacht aan het lot van de ware gelovigen, de rechtvaardigen. De dood is voor hen geen dood, want zij zijn reeds verlost van de vloek van de dood; sterven is voor hen bevordering tot de eeuwige heerlijkheid en bevrijding van de zonde. Hun lichamen rusten in de graven ‘als haar bedden’, waar ze in afwachting van de oordeelsdag met de ziel, die nu reeds in de hemel verkeert, verenigd zullen worden. In de hemel zijn ze vervuld van een onbegrijpelijke vreugde; ze zullen heilig en gelukzalig zijn, in het gezelschap van ‘ontallyke Heiligen/ en heylige Engelen’, in het onmiddellijk gezicht en genieting van de drie-enige God. Over de goddelozen spreekt Koelman op geheel andere wijze, met gebruikmaking van beeldtaal die veel plastischer en minder verheven is. Hun zielen, zegt hij in de catechismus, worden in de hel ‘gesmeten’, waar ze blijven ‘in de tormenten/ in de uiterste duysternis’. Hun graven zijn geen bedden maar gevangenissen, waar hun lichamen bewaard worden tot de dag der opstanding.¹⁸

Voor we nu nader ingaan op Koelmans opmerkelijke schildering van de hel, dienen we eerst vast te stellen wat zijn intentie is geweest met zijn beschrijvingen van het oordeel. Zo laat hij de ouders in zijn catechismus tot hun kinderen zeggen over de volmaaktheid van de rechtvaardigen: ‘Kunt gy lieden dit alles hooren/ zonder te wenschen/ dat gy moogt deel daar aan hebben?’ Spreek, zo luidde zijn opvoedingsadvies, menigmaal met uw kinderen op het ernstigste over de eeuwigheid, alsof u zelf stervende bent; doe het ‘gemeinzaam’ en ‘beweeglyk’, dus niet afstandelijk maar bewogen en betrokken, beschrijf hen klaar en zonder omwegen het lot van de rechtvaardigen en dat van de goddelozen. Als u over deze zaken ‘met de grootsten ernst’ spreekt, zal dat zijn invloed houden tijdens

---

¹⁸ Driederley catechismus, p. 220-222.

het gehele latere leven van uw kinderen: 'Stelt haar dit alles zo beweeglijk voor/ datze een blyvende en diepen indruk daar van mogen hebben/ en houden'. Laat uw kinderen zien dat het godzalige leven een vrolijk leven is, opdat ze uw exempel na zouden volgen en de zonde werkelijk zouden gaan haten.¹⁹ Leert uw kinderen ook te bidden voor hun behoud en dat het verschrikkelijk is onbekeerd te sterven. Geef hen een gevoel van het gewicht van de eeuwigheid.²⁰

In zijn voorwoord tot de ouders zet Koelman de zaak op scherp: wie zich als ouder inzet voor een godzalige opvoeding mag op Gods zegen rekenen, en als uw eigen zaligheid u ter harte gaat zult u uw kinderen niet voor de hel over hebben. Het doel van de godzalige opvoeding was voor Koelman alles in het werk te stellen wat in 's mensen vermogen ligt om kinderen te behouden: 'Gryptse uit het vier, uit de vlammen van [de] hel, daar sy van natuuren al eeniger-mate in zijn, doet geern veel moeite, om haar voor de eeuwige tormenten te bewaren, en tot de hemelsche erffenis te bereiden.' Dan voelt u zich ook ontslagen van de zorg voor het tijdelijke en maatschappelijke leven van uw kinderen.²¹ Elders in zijn boek wijst Koelman er eveneens op dat het tijdelijke, het aardse, het hier en nu, van generlei waarde is in eeuwigheidslicht. De hemel noemt hij bijvoorbeeld 'duyzentmaal' beter dan de aarde. Aardse geneugten zijn integendeel gevaarlijk en kunnen heel gemakkelijk een trapje naar de hel vormen. U moet uw kinderen onder vier ogen vragen of ze God liefhebben en of ze de hemel liever hebben dan de aarde, zo luidde zijn advies.

Nu betekende dat niet dat voor Koelman de tijd en de aarde niet belangrijk waren; dat waren ze juist wel, maar dan als voorbereidingstijd om de juiste keuze te maken. Immers, in het boek van Gods alwetendheid, dat op de oordeelsdag

¹⁹ *De pligten der ouders*, p. 107, 114, 121-123, 127, 132.

²⁰ *De pligten der ouders*, p. 69.

²¹ *De pligten der ouders*, *4v-*8.

geopend wordt, staan alle goede en kwade daden van elk mens opgetekend; deze zullen dan in de weegschaal gelegd worden. Voor verkiezingsmonisme of fatalisme in de zin dat de mens zich op zijn onmacht terug kon trekken, liet Koelman geen ruimte. De goddelozen, zegt hij, zijn 'eens vatbaar' geweest om de gelukzaligheid 'te verkrygen en te genieten', omdat de aanbiedingen der genade onder de prediking van het evangelie ook tot hen zijn uitgegaan, maar ze hebben ze geweigerd.²²

HELSCHE NEEPEN EN UITTERSTE WANHOOP

Koelman wilde de tijd dus benutten als voorbereiding op de eeuwigheid. Opvallend daarbij is zijn incongruente spreken over hel en hemel. De hemel is het terrein van de geest, de hel het territorium van het lichaam. Over de hemel spreekt Koelman uitsluitend in geestelijke termen; hij laat daarbij het Bijbelse spreken over de hemel als de stad met straten van goud geheel rusten, terwijl hij toch een adviesboek over de opvoeding schreef. Maar Koelman wist denkkelijk niet dat kinderen zich de hemel niet kunnen voorstellen zonder zich er een aan aardse realiteiten ontleend beeld van te vormen; hij had zelf namelijk geen kinderen.

Over de hel daarentegen sprak hij in lichamelijke, plastische taal. In de gereformeerde *ars moriendi*-literatuur ontbraken aanvankelijk beschrijvingen van de verschrikkingen van de hel, dit in tegenstelling tot de laatmiddeleeuwse en de eigentijdse katholieke varianten. Koelman heeft ze weer in de gereformeerde literatuur geïntroduceerd. Hij liet zich door de Engelse puriteinen inspireren en had van hen wellicht ook de zogenaamde *hellfire strategy* overgenomen: door het induceren van angst voor de hel werden kinderen tot be-

---

²² De pligten der ouders, p. 124, 127, 150.

kering opgewekt.²³ Volgens de hierboven geciteerde voorrede achtte Koelman de kinderen ‘van natuuren al eeniger-mate’ in de hel te zijn, wegens hun natuurlijke verdorvenheid. Zijn pedagogiek laat zich daarom wellicht het beste samenvatten in zijn eigen woorden: ‘gryptse uit het vier’, grijpt ze uit het vuur van de hel.

Concrete aardse zonden en ondeugden voerden volgens Koelman naar de hel. Zo dienden ouders bij overmatige consumptie over ‘dien ryken man in de hel’ te spreken, heette de komedie ‘de naaste weg naar de hel’, en zouden goddeloze speelgenootjes de weg naar de hel plaveien terwijl liegen kinderen eveneens in de hel zou brengen.²⁴ De dood van de goddelozen is de deur naar de hel. Zij zullen op de laatste dag, als alle lichamen uit het graf verrijzen om met de ziel herenigd te worden, met schrik en beven opstaan; hun lichamen zullen ‘walgelijk/ leelijk en ysselijk’ zijn. Christus zal hen naar het eeuwige vuur verwijzen. Daar, in het vuur, missen ze Gods troostende tegenwoordigheid en de gelukzaligheid van de hemel – dat is al een halve hel – en hebben ze de angst en tormenten van Gods vurige toorn te lijden: ‘nare en bange gedachten’, ‘ysselyke inbeeldingen’, ‘helsche neepen en uitterste wanhoop’. Zij zullen een hel in zichzelf hebben terwijl zij in de hel zijn, vanwege hun geweten dat als een worm knaagt. Ook hun lichamen zullen in de pijn zijn:

hoe haar oogen in haar hooft zullen branden/ haar tongen
brullen en gekauwt worden van pyne/ haar handen en voeten
braaden/ en haar vleesch roosteren/ en geen deel des lichaams
vry zal zijn van de verslindende vlammen van dit schrikkelyke
vyer der helle/ draagende grooter en zwaarder straffen/ dan

23 Zie bijv. L.F. Groenendijk, ‘Lewis Bayly (ca. 1575-1631). De dramatische levensloop van de auteur van *The Practice of Piety*’, in: W.J. op ‘t Hof, A.A. den Hollander en F.W. Huisman (red.), *De praktijk der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly* (Amstelveen 2009), p. 11-39.

24 *De pligten der ouders*, p. 52-58.

indien gesmolten loot of pek in haar ingewanden gegooten wiert/ of haar lichaam door wilde paarden in stukken gerukt wiert/ of haar borst opgerukt/ en haar hert en vleesch met brandende tangen uit haar lyf getrokken wiert; grooter en extremer pynen/ dan indien zy te gelijk alle de ziekten en pynen hadden/ die hier in dit leven verdraagen worden/ van hoofdpijn/ tant-pijn/ colijk/ steen/ graveel/ jicht/ brandende koortzen/ zweerende gezwellen &c.

De hel van de hel is dat deze pijniging zonder ophouden, zonder verlichting, zonder rust, zonder dag of nacht zal voortduren.²⁵ Na deze met recht 'ysseleke' schildering van de helse pijnen, die heel goed in de laatmiddeleeuwse *ars moriendi*-literatuur zou passen, wijst Koelman er nogmaals op dat, hoewel hij zich verontschuldigt zich wat breedvoerig uitgedrukt te hebben, deze beschrijving benut dient te worden om kinderen 'een behoorlyken indruk' te geven van de vier uitersten: Dood, Oordeel, Hel en Hemel, die kinderen 'zeer verstaanlijk' voor ogen gesteld moeten worden.²⁶

Koelmans schildering van de hel is inderdaad 'zeer verstaanlijk'. Kinderen die op een dergelijke confronterende wijze met het eeuwige vuur in aanraking werden gebracht zullen dit levenslang meegedragen hebben. De gereformeerde pedagogen Herman Bavinck (1854-1921) en Jan Waterink (1890-1966) hebben de *hellfire strategy* resoluut afgewezen. Bavinck vond haar getuigen van gebrek aan eerbied voor het heilige. Waterink wees op de schadelijke gevolgen voor de kinderziel: wie de innerlijke angstatteit exploreert, kweekt neurotische karakters.²⁷ Het feit dat beide pedagogen aan deze strategie aan-

25 *De pligten der ouders*, p. 122, 123, 127-129.

26 *De pligten der ouders*, p. 132.

27 H. Bavinck, *Bijbelsche en religieuze psychologie* (Kampen 1920), p. 213; voor Waterink, zie J.C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen 1988), p. 131.

dacht besteedden, wijst er overigens op dat ze aan het begin van de twintigste eeuw nog in omloop was. Koelman bracht vermoedelijk systematisch onder woorden wat in orthodox-gereformeerde kringen decennialang gangbaar was geweest.²⁸

Het waren echter niet alleen de Nederlandse orthodox-gereformeerden en de Engelse puriteinen die de hel in plastische, schrikwekkende en macabere woorden hebben verbeeld. In katholieke preken uit de zeventiende en achttiende eeuw wordt een gelijksoortige 'pastoraat van de angst' aangetroffen. Op tenminste drie punten vertonen deze preken opmerkelijk grote overeenkomsten met Koelmans exposé: de macabere plasticiteit, de oneindigheid als 'hel van de hel' en de *poena damni* ofwel de derving van Gods aanschijn als essentie van de hellestraf. De Vlaamse historicus Gerrit Vanden Bosch meent dat het katholieke 'pastoraat van de angst' niet alleen ingegeven werd door motieven van sociale controle, dus als een kerkelijke strategie om psychische macht over de hoorders uit te oefenen. Evenzogoed hielden de katholieke geestelijken deze preken 'met het opzet het hemelse geluk veilig te stellen van diegenen waarvoor zij zich verantwoordelijk achtten'.²⁹ Ook die doelstelling komt ons wat Koelman betreft bekend voor.

BESLUIT

Het is misleidend, zo kunnen we concluderen, om het calvinisme een vorm van levenskunst te noemen in de moderne betekenis van het woord. Dat het calvinisme de mens in de zeventiende eeuw in een nieuwe betrekking tot de wereld plaatste,

---

28 Vgl. Leendert Groenendijk, 'De 'vaderlijke kastijding' in het theocratisch-pedagogisch verloop van de gereformeerden uit de tweede helft van de zeventiende eeuw', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* 1 (2000) p. 138-158: p. 148.

29 Gerrit Vanden Bosch, *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw* (Leuven 1991), p. 85-108, 176.

is maar ten dele waar. De traditie van de *ars moriendi*-literatuur werd door de gereformeerden voortgezet. Het humanistische accent van de voorbereiding op de dood tijdens het leven werd overgenomen. De reformatorische geloofszekerheid zou de strijd op het sterfbed hebben moeten ontspannen, maar in het midden van de zeventiende eeuw zien we dat de eeuwenoude magie van het laatste woord ook door de kerkelijke gezagsdragers weer was geaccepteerd. Sterfbedbeschrijvingen van voorbeeldige gelovigen van elke leeftijd gaven een model van de goede dood. Bij de predikanten Le Roy en Koelman lijkt een terugkeer naar de middeleeuwse *ars moriendi* aanwezig: zij schilderden op plastische wijze het ontbindingsproces van het lichaam en de verschrikkingen van de hel. Daarin waren zij overigens niet uitzonderlijk: de Engelse puriteinen en de katholieke geestelijken gebruikten dezelfde middelen om hun gehoor voor de poorten van de hel weg te slepen.

Maar sterven, doodgaan en de ontbinding van het lichaam kregen welbeschouwd opvallend weinig aandacht in de gereformeerde bezinning: dat wat achter de dood wachtte, was veel belangrijker. Geheel het aardse leven – een ellendige pelgrimage – diende in het teken van de eeuwigheid te staan. Daarom, en niet om economische redenen, moesten ouders hun kinderen ook vlijt en arbeidzaamheid bijbrengen. Dan zouden ze de tijd kostbaar achten en leren ‘hoe dierbaaren zaak de tijt is/ hoe kort ’s menschen leven is/ en hoe groot ons werk is/ en hoe aan deze kleyne tyt hangt ons eyndeloos leven van vreugde of elende’.³⁰ Koelman was een ernstig man, die enigszins extreem was in zijn formuleringen; veel gereformeerden zullen wat vrolijker in het leven hebben gestaan. Maar ‘hoera voor het leven!’ heb ik hen geen van allen horen roepen.

---

³⁰ De pligten der ouders, p. 55.